

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК У ФІЛОСОФІЇ М. ФУКО

У статті досліджується поняття "дискурсу", яке є одним з головних понять у філософії французького мислителя ХХ століття М. Фуко, піднімається проблема дискурсивних практик. Досліджується сфера існування та функціонування дискурсивних практик, аналізуються зв'язки між дискурсивними й недискурсивними утвореннями. Визначається асортимент дискурсів, які склалися в суспільстві та їхній вплив на формування особистості, класу, нації.

Будь-яка нова епоха, що проголошується в культурі, мистецтві або науці, викликає необхідність визначити зміст попереднього циклу, оскільки нове завжди пов'язане з пам'яттю про минуле, визначенням хронологічних рамок та генеалогії попереднього проміжку часу. Французька філософія ХХ століття висуває нові принципи формування категоріального апарату. Досліджуючи сучасну французьку філософію С.В. Куцепал акцентує увагу на тому, що "філософія постмодерну зосередилась на тексті, дискурсі, мові"[1: 23]. Відомий представник постмодерністської філософії М. Фуко намагався створити парадигму сучасного знання, розробити питання аналізу та систематизації людської культури, проаналізувати сучасні погляди на місце та роль людини в світі, а також дослідити низку важливих проблем філософії. Одним із головних понять у філософії М. Фуко є поняття дискурсу – практики мовного впровадження в суспільну гру. Дискурс, як мовна практика, зовсім не характеризується ані послідовністю в часі, ані наявністю суб'єкта дискурсу. Потреба у виявленні владних функцій нормативного знання, трактування науки як однієї з форм влади викликала необхідність віднайти нові засоби дослідження знання, запропонувати нові поняття, які б дозволили ухопити єдність знання й відносин влади. Таким поняттям стало поняття "дискурс", котре було запозичене зі структурної лінгвістики, але набуло в структуралізмі та постструктуралізмі більш широкого розуміння [2: 29].

Дослідження проблеми трансформації дискурсивних практик у структуралістській концепції М. Фуко відповідає актуальним потребам сучасності. Українська філософська школа активно досліджує цю проблематику в широкому світоглядному діапазоні. Особливо важливими для такого дослідження виявилися здобутки таких вчених, як Н. Автономова, В. Лях, С. Куцепал, І. Ільїн та ін.

М. Фуко торкнувся важливих аспектів соціального управління та влади, брався за розробку як найзагальніших, так і конкретних принципів та методів дослідження, у результаті чого виробив специфічну методику теоретичного дослідження – його знаменитий "дискурс". Саме зміна й передача влади створюють протести, де можуть виникати дискурси. Інакше кажучи, як вдало зазначив Ж. Бодріяр, "дискурс Фуко – дзеркало тих стратегій влади, які він описує. У цьому, а не в "коефіцієнті істини" складається його сила й спокуса; істина – його лейтмотив, але самі процедури істини не мають значення; дискурс Фуко має не більшу істину, ніж будь-який інший, а його сила й спокуса укладені в аналізі, що розкриває найтонші грані свого об'єкта, описуючи його з тактичною, й у той же час, тактичною точністю, де аналітична сила підтримується силою спокуси й сама мова робить нові види влади" [3: 39].

"Discours" – одне з самих уживаних понять у М. Фуко, яке, власне, не піддається однозначному перекладу на українську мову. Там, де воно не має явного термінологічного змісту, його доводиться переводити як "мова", зрідка "міркування". Там, де воно вживається як термін, причому термін вихідний і невизначений – в "Словах і речах" він звичайно відноситься до мови класичної епохи з її здатністю розчленовувати розумові подання, виражати їх у послідовності словесних знаків, – доводиться перекладати його словами "дискурсія", "дискурс", "дискурсивний".

Сфера мови і, зокрема, дискурсу, на думку М. Фуко, є цариною порівняння різних культурних продуктів. Саме ці специфічні закономірності дискурсивної сфери філософ ставить на місце Бога, існування якого він, проте, не заперечує, а також на місце людини.

Дискурс розглядається М. Фуко не просто як певна форма висловлювання, а як мовленнєва комунікація та діяльність і, навіть, як символічна практика взагалі. Знання філософ розуміє як дискурсивну практику, як певне поле координації й субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються й використовуються поняття. Наукове знання виявляється одним із видів дискурсу поряд із літературою, релігією, філософією тощо.

Понятійне вираження "мовності" і "соціальності" у вигляді "дискурсивного" і "недискурсивного" типів практики дозволяє охопити широке коло явищ і взаємодій – як раз того серединного рівня, який практично залишався за межами дослідження і в мовній, і в соціальній сфері, а, отже, вловити єдність явищ, які раніше представлялися незв'язними й різного рівня. Звичайно, одночасно з цим виявленням нових зв'язків відбувається й протилежний процес "розмивання" тих єдностей, котрі раніше уявлялись замкнутими й стійкими. Н. Автономова відзначає, що від теорій, мови, соціальних інститутів відбувається перехід як до теоретичного, до мовного, так і до інституціонального рівнів [4: 53]. Термін "дискурс", як уже говорилося вище, надзвичайно складний для перекладу. В праці "Слова і речі" він позначав, специфіку мови класичного раціоналізму з його здатністю структурувати і впорядковувати мислення, приводити його до логічно відшліфованих форм. Очевидно, що до "дискурсивності" в роботі "Археологія знання" таке трактування цього терміну недоречно. Тут дискурсивність вже не вкладається в межі звичайних уявлень про мову як форму вираження думки або систему засобів спілкування: дискурсивні практики – це, швидше за все лише, деякі мовоподібні, тобто схожі на мову своєю структуруючою здатністю, механізми пізнання і культури. Сфера

дискурсивних практик, за задумом М. Фуко, не збігається з традиційними розмежуваннями за предметами й методами (в мовознавстві або логіці, психології чи соціології); вона виявляється, навпаки, лише ціною відмови від звичайних понятійних і методологічних розчленувань та в результаті "археологічної" роботи, що відкриває приховані пласти.

Археологія призначена для описування різних просторів незгоди. Тому тут зовсім інше ставлення до суперечностей, ніж в концепції діалектики, тлумачення їх як форми розвитку тощо. Тобто, неузгодженість існують на різних рівнях, в різних сферах. Більше того, виявляючи суперечності, неузгодженості, археологія не намагається з'ясувати більш глибокі витоки, способи їх розв'язання, спонукальні сили тощо. Отже, археологія відмовляється розглядати суперечності як загальну функцію, що діє на всіх рівнях розвитку якогось явища. У цьому випадку ми маємо справу з різними дискурсивними утвореннями. Причому такі утворення зовсім не означають, що це якісь ідеальні тексти, котрі проявляються шляхом розгортання різних суперечностей, які зрештою знаходять своє розв'язання в певному синтезі. Отже, як вважає В. Лях, "Археологічний аналіз знімає примат суперечностей, як основну форму розвитку, як певну стихію Логосу, хоча при цьому намагається зберегти дискурс з усіма його неузгодженостями, провалами, конфліктами і кострубатостями" [5: 157].

Методологія М. Фуко спрямована проти загальностей універсального типу, коли намагаються віднайти дух або науку певної епохи. Він принципово стоїть на тому, що такої цілісності не існує. Ті, хто намагається в його описах знайти ознаки цієї цілісності, не розуміють його основної інтенції. Більше того, для жодного з описів не існує якогось привілею, оскільки існує ціла мережа різних взаємоз'язків, інтердискурсивних просторів. При цьому жодне з дискурсивних утворень не належить лише одній із систем, вони одночасно входять в різні сфери відношень, не займаючи одне й теж місце і не виконуючи одну й ту ж функцію. Отже, М. Фуко дійшов висновку, що "перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість – на первісний суб'єкт усякого становлення та всякої практики, ми маємо справу з двома сторонами однієї й тієї самої системи думок. Час у ній осмислюється в термінах усеохопленості, а перевороту завжди є не чим іншим, як зростанням свідомості"[6: 21-22].

У першу чергу археологія прагне віднайти специфіку розрізнених дискурсивних утворень, встановити гру аналогій і розрізень такими, якими вони постають перед нами на рівні правил їх утворення. Вона також розкриває зв'язки між дискурсивними утвореннями і недискурсивними сферами (установи, політичні події, економічні процеси тощо). Навіть розглядаючи єдність фактів висловлювання, археологія не намагається визначити, як закони утворення, з яких з'являється ця єдність і які характеризують реальність, до якої вона належить, можуть бути зв'язані з недискурсивними системами.

Для археології способи вираження, відображення, символізації – це лише окремі явища із загального масиву матеріалу, що дозволяють знаходити формальні аналогії або певний перенос смислу. Тому причинні зв'язки можуть бути визначені лише на рівні контексту, або згідно з ситуацією, після того, як буде визначена реальність, де вони проявляються. Отже, визначальна точка для археологічного аналізу – це те поле відношень, що характеризує дискурсивне утворення, де можуть бути помічені, локалізовані й визначені символізації та форми впливу і взаємодії. Археологія намагається розкрити сферу існування й функціонування дискурсивної практики. В. Лях вважає, що археологічний аналіз намагається розкрити всю царину установ, економічних інтересів, соціальних відношень, з якими може бути пов'язане дискурсивне утворення, те, чим він займається, зафіксувати певний своєрідний рівень, на якому історія може породити певні форми дискурсу, які самі по собі мають власний тип історизму, і які пов'язані з усією сукупністю різних інших типів історизму [5: 158].

Якщо у відшліфованих формах пізнання, мови, соціальності далеко не завжди видно їх взаємозв'язок і взаємодію, то зниження рівня аналізу (зрозуміло, не в ціннісному, а в топологічному сенсі), вихід до до-теоретичності, до-мовності, до-інституціональності дискурсивності і недискурсивності оголює їхні непомітні смички. Стає очевидно, як з недискурсивної сфери дискурсивні практики почерпають свій матеріал, який належить структуруванню і формалізації на інших етапах наукового знання; як сукупність недискурсивних практик обумовлює в кінцевому результаті такі події дискурсивної сфери, як, наприклад, вибір однієї теорії з числа декількох рівно можливих, рівно обумовлених мислительними засобами тієї або іншої історичної епохи; як дискурсивні події сполучаються з недискурсивними, набуваючи соціальну визначеність.

Постструктуралізм не просто породив новий дискурс, а виступив, за словами М. Фуко, засновником певної дискурсивності, тобто встановив деяку нескінченну можливість дискурсів із приводу себе самого як феномена, своїх методологій, гносеологічних об'єктів тощо. Головними проблемами постструктуралізму стали проблеми мови, тексту, політики, сексуальності й різноманітних типів культури та культурних практик.

Для М. Фуко формування особистості, класу, нації, та ін. визначається не місцем цих "суб'єктів" в існуючій системі "виробничих" відносин, а асортиментом дискурсів, що склалися в суспільстві. Становище індивіда як суб'єкта, наділене сенсом існування, тобто існування у сфері соціальних відносин, формується дискурсивними актами. Таким чином, суб'єктивність індивіда є результатом певного набору ідеологічно зорганізованих практик, через які індивід посідає своє місце у світі й завдяки яким і світ, і особистість індивіда стають осяжними розумінню. Індивід є простором чи полем, на якому різноманітні дискурсивні практики звершують працю зі створення смислів.

До Нового часу сповідальна свідомість припускала в самопізнанні досвід богопізнання, коли здійснювалася зустріч двох творчих, тобто авторських, воель. У М. Фуко стара креативна схема (Бог – Слово, Що Творить, – Автор) виявилася перевернутою: смерть Бога вела до смерті Слова, Що Творить і відповідно – до смерті Автора. Досвід самопізнання виявився досвідом збачення смерті Бога, смерті творчого суб'єктного початку, досвідом ніщо. У теологічному світі Ніщо – це випробування можливостей, а у детеологізованому – випробування неможливості. Самопізнання, що було богопізнанням, у випадку смерті Бога стає самогубним,

свого роду вибухом темного низу, що знищує креативного суб'єкта. Встановлюється, однак, парадоксальна ситуація. Дискурс, споконвічно обмежуючи суб'єкта, сам стирається в процесі пізнання його цим суб'єктом, перетворюючись у ніщо. Але коли він виявляється як ніщо, суб'єкт миттєво відновлюється в креативних правах, тому що він і тільки він повинен вирішувати, як йому діяти.

На таке дивне тлумачення дискурсу звернув увагу М. Фуко й в праці "Що таке автор?" і в інаугураційній лекції "Порядок дискурсу". Можна назвати таке тлумачення двозначним. Поняття двозначності саме й допомагає зрозуміти, що мається на увазі під порядком дискурсу: непроникна товща, або ж можливість проріджування, відокремлення виражень, їх взаємовідмінностей.

Світ дискурсу – це дійсно перевернутий світ, створений на підставі одного з головних принципів, проголошених Фуко, – перекидання. Археологічні пошуки дозволили виявити в ньому різні конфігурації подій, які вже тим, що вони виявлені в надрах дискурсу, уявляються вже не подіями серед людей, а подіями понять. Виявлені в різних хронологічних шарах, вони представляють свого роду канали, що ведуть до порогу їхнього виникнення, по ту сторону якого вони неможливі. Ясно, що неможливе – це те, що лежить по ту сторону множинних граничних актів або можливостей вираження. Неможливе виявляється при спрямованості від уже вираженого – від почуття, думки, речі, адже це свого роду порожнеча, що породжує.

Доказом від зворотного (від уже вираженого) з'ясується, що дискурс, як можливість неможливого, містить у собі в повній відповідності з лінгвістичним значенням (*le discours* – розбіжність, розгалуження) умови для множинності й різноспрямованості актів вираження, які здобувають визначеність у самому акті: щось одне не може розбігатися в різні сторони; воно змушено обрати один курс, і цей прийнятий у силу випадку курс залишає тугу за нездійсненим, дозволяючи подумки – по понятійних каналах – повернутися до розламу заради розуміння способу, завдяки якому те, що є, може не бути тим, що є. У цьому змісті дискурс не має приречень, тому що в ньому вже все є. Він споконвічно – відповідно до філософії твердження – утворює те, що називається ментальністю, – систему великої тривалості, або масивні феномени вікового або багатовікового порядку, створені певними практиками й стилістичними поведженнями.

Ідея ментальності серед тих, хто написав її на своєму прапорі, є постійним джерелом тривоги: чи стійкі системи? чи постійні практики? який віковий стиль поведження? Серійність, регулярність, умови різних можливостей, анонімність навряд чи можливі, якби спочатку їх не організував творчий порив, індивідуальність, оригінальність і єдність. Фуко протиставив перший набір характеристик ментальності другому набору характеристик, але вже не ментальності, а культури, сам же й назвав принцип дії історії – випадок!

Досліджуючи природу дискурсу, М. Фуко говорив, що "у промові не тільки відтворюється боротьба та істина панування – це й те, заради чого ведеться боротьба, це влада, до котрої рвуться" [7: 7] і ця боротьба здійснюється за допомогою заборони, опозиційного механізму "розумне/божевільне" та диспозиції "істина/хиба".

Центральне місце у філософії М. Фуко займає проблема гносеологічної цілісності мови та світу загалом. Автор аналізує її у співвідношенні з проблемою розподілу епістем. Епістема – це проблемне поле, яке складається з дискурсів у різних наукових дисциплінах, рівень наукових уявлень свого часу. Поняття "епістема" М. Фуко, крім праці "Слова і речі", практично ніде не вживає, але "епістема" отримала популярність у широкого кола літературознавців, філософів, соціологів, естетиків, культурологів. Вирвавшись із замкнутої системи Фуко, вона, звичайно, у різних інтерпретаторів здобула різні тлумачення, однак зберігся її основний сенс: поняття "епістема" відповідає константному характеру деякого специфічного мовного мислення, скрізь проникаючої дискурсивності, яка неусвідомленим для людини чином істотно визначає норми її діяльності, сам факт специфічного розуміння феноменів оточуючого світу, оптику його зору і сприйняття дійсності.

Саме в праці "Слова і речі" М. Фуко окреслив загальні контури тієї специфічної наукової дисципліни, яка отримала в нього ім'я "археології знання". У цій роботі він виділив три ключові етапи формування сучасного "європейського менталітету". Сформулювавши своє розуміння історії, філософ спробував дати теоретичне обґрунтування "смерті суб'єкта", і найважливіше – з точки зору тієї загальної теретичної перспективи, яка зв'язує єдиною лінією розвитку структуралізм і постструктуралізм. Він стверджував, що "після усунення самостійного існування мови залишається лише її функціонування в поданні: залишається її природа й властивості, притаманні їй в якості дискурсу" [9: 114].

І. Ільїн у своєму дослідженні "Постструктуралізм. Деконструктивізм. Постмодернізм" слушно робить висновок: "Якщо щось і залишилось в позиції Фуко неясним, то це детальна розробка самого механізму трансформацій, або "мутацій", дискурсивних практик, котрі ведуть до руйнування старої і виникнення нової епістемі, а також обґрунтування принципової непізнанності епістемі її сучасниками" [9: 63-64].

Відповідно до цього завдання М. Фуко вже в статті "Відповідь на питання" намічає три класи трансформацій дискурсивних практик: 1) деривації (або внутрішньо дискурсивні залежності), які являють собою зміни та отримуються шляхом дедукції або імплікації, узагальнення, обмеження, перемутації елементів, виключення або включення понять і т. под.; 2) мутації (міждискурсивні залежності): зміщення меж поля досліджуваних об'єктів, зміна ролі й позиції суб'єкта, який говорить, функції мови, встановлення нових форм інформативної соціальної циркуляції і т. под.; 3) редистрибуції (перерозподіл, або внутрішньо дискурсивні залежності): заперечення ієрархічного порядку, зміна керівних ролей, зміщення функції дискурсу.

Очевидно, що на цьому етапі Фуко намагався, абсолютно в структуралістському дусі, вивести суворі правила породження "нових дискурсивних об'єктів", формалізувати процес, який веде до зміни однієї наукової формації іншою. Сформульована М. Фуко концепція трьох епістем, специфіка яких визначається співвідношенням "слів" та "речей", оцінкою ролі та значення мови в культурі, є однією з основних його заслуг.

Однією з головних тем, що досліджує Фуко, є розгляд мови як "єдиного апріорі" культури. Це дало вченому можливість побудувати нову дисципліну "археологію знання", метою якої стало визначення історично змінних умов пізнання та культури.

Згідно з твердженням М. Фуко, мислення носить мовний характер, тому діяльність людей можна звести до "дискурсивних практик", це дає можливість виділити епістему, яка утворюється з дискурсів різних наукових дисциплін. Одним зі складників мови, як вважає Фуко, постає дієслово "бути", а це означає, що його концепція продовжує багатотисячлітню традицію, згідно з якою мова трактується як наслідок події. Слід зазначити, що теза "мова обов'язково повинна бути наслідком певної події" бере свій початок із філософії Стої і чітко простежується впродовж усього розвитку західної філософської думки. За твердженням М. Фуко, для всього його філософствування правомірним є виокремлення "спільності ядра", що несе конструкції у вигляді дискурсу про досліди-межі, де мова йде для суб'єкта про те, щоб трансформувати самого себе, і дискурсу про трансформацію самого себе через конститування знань. Як відзначав Ж. Дельоз, "нерозумно стверджувати, що Фуко заново відкрив чи знову ввів потаємного суб'єкта, після того, як він його відкинув. Суб'єкта немає, є лише породження суб'єктивності: суб'єктивність ще необхідно було створити, коли для цього настане час, саме тому, що суб'єкта не існує" [10: 71].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що М. Фуко до дискурсивних практик мови не застосовує концептуального синтезу. У цьому сенсі поняття дискурсу не є аналогом поняття "знання" в традиційному розумінні, тобто містить у собі не логічне пояснення факту реальності, а його сприйняття суб'єктом. Влада соціального світу над людиною – це, передусім, влада мови й подібних мові дискурсивних механізмів, що закріплені в заборонах, законах, настановах. А влада людини над світом є тією мірою неілюзорною, якою вона спирається на здатність іменувати, користуватися означуваними формами, словом, привласнювати владу мови, ставати функціонером символічного порядку. Це особлива мова влади, якій, врешті решт, підкоряється і сама несвідомість. Дискурс виконує проміжну роль між образним і реальним. Він розуміється як нестатичне творіння, що постійно занурюється в сферу отримання нового знання. Розглядаючи мову, текст, дискурс не як основу новаторських методологічних схем, М. Фуко вживає ці терміни як метафоричні позначення універсального принципу, який дозволяє співвідносити, взаємовимірювати й оптимізувати культурні артефакти, які традиційно належали до якісно різних рівнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Куцепал С. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом "пост". – К.: Парапан, 2004 – 324 с.
2. Фуко М. Говорящий пол (сексуальность в системе микрофизики власти) // Современная философия. – Харьков, 1995. – № 1. – С. 35-43.
3. Бодриар Ж. Забыть Фуко. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 91 с.
4. Автономова Н. Эпистемологическая концепция М. Фуко и ее эволюция // Французский постфрейдизм / Под. ред. Н.Г. Поповой. – М.: Высш. школа, 1986. – 119 с.
5. Лях В. Від "Археології знання" до "Генеалогії влади": проблема побудови метафізики в добу постмодерну // Постмодерн.: переоцінка цінностей / За ред. В.С. Лук'янець, В.С. Ратнікова. – Вінниця, 2001 – 376 с.
6. Фуко М. Археологія знання. – К.: Основи, 2003 – 326 с.
7. Фуко М. Правила промови. – К.: Основи, 1994 – 287 с.
8. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб.: А-сэд, 1994. – 406 с.
9. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Инрада, 1996. – 248 с.
10. Дельоз Ж., Гваттари Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едип. – К.: КАРМЕ-СИНТО, 1996. – 384 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.04. 2007 р.

Шкіль Л.Л. Трансформація дискурсивних практик у філософії М. Фуко.

В статье исследуется понятие "дискурса", которое есть одним из главных понятий в философии французского мыслителя XX века М. Фуко, рассматривается проблема дискурсивных практик, исследуется сфера существования и функционирования дискурсивных практик, анализируются связи между дискурсивными и недискурсивными образованиями. Определяется ассортимент дискурсов, сложившихся в обществе и их влияние на формирование личности, класса, нации.

Shkil' L.L. Transformation of discursive practices M. Fuko philosophy.

The notion of discourse, which is one of the main notions in philosophy of the French thinker of the 20th century M. Fuko is explored in the article, the problem of discursive practices rises in the article. The sphere of existence and functioning of discursive practices is explored, connections between discursive and undiscursive formations are analyzed. The assortment of discourses which were formed in society and their influence on forming the individual, class, nation is determined.